

Pomiar widma amplitudowego impulsów wytwarzanych przez różne źródła promieniowania γ

I. Zagadnienia

1. Procesy fizyczne prowadzące do emisji kwantów γ .
2. Oddziaływanie promieniowania γ z materią.
3. Analiza rozkładu pików w widmie amplitudowym związanych z różnymi procesami oddziaływania kwantów γ w scyntylatorze:
  - fotopik;
  - krawędź comptonowska;
4. Znajomość sposobu wykonania ćwiczenia i opracowania wyników pomiarów badanych izotopów.

II. Wstęp teoretyczny

Widmo energetyczne promieniowania γ emitowanego przez materiał promieniotwórczy jest z reguły widmem liniowym (dyskretnym) o niewielkiej liczbie występujących energii. Stąd w wielu przypadkach zastosowanie urządzeń pozwalających określić te energie nawet ze stosunkowo małą dokładnością może dostarczyć wystarczającej informacji o rodzaju źródła promieniotwórczego i jego aktywności. Do takiego celu bardzo dobrze nadają się scyntylacyjne spektrometry γ . Jako materiał scyntylacyjny najczęściej stosuje się kryształ NaI(Tl).

W spektrometrze scyntylacyjnym odpowiedzią na wnikięcie do scyntylatora fotonu γ jest pojawienie się na wejściu analizatora impulsu napięciowego o pewnej amplitudzie, powiedzmy U . W przypadku analizatora wielokanałowego cały zakres możliwych amplitud napięcia jest podzielony na ponumerowane przedziały (z reguły równe) – zwane kanałami – tak, że pojawienie się impulsu z określonego przedziału amplitud powoduje zarejestrowanie go w pamięci odpowiedniego kanału. W przypadku analizatora jednokanałowego, zmieniamy sukcesywnie przedział amplitud impulsów przepuszczanych do analizatora i rejestrowanych w nim lub sprzężonym z nim przeliczniku. W obu przypadkach wynikiem pomiaru jest tzw. rozkład amplitud – niekiedy mówi się o widmie amplitud. Analiza tego widma pozwala wnioskować o widmie energetycznym fotonów γ . Dobra znajomość spektrometru pozwala przy znajomości widma energetycznego promieniowania γ przewidzieć kształt widma amplitud impulsów, natomiast wnioskowanie w drugą stronę z reguły jest mniej jednoznaczne.

Podstawowymi charakterystykami spektrometru są:

1. Odpowiedź spektrometru (odnośne widmo amplitud impulsów) na monoenergetyczne promieniowanie γ ;
2. Energetyczna zdolność rozdzielcza;
3. Zależność wydajności rejestracji od energii fotonów γ .

O wartości amplitudy U impulsu pojawiającego się na wejściu analizatora spektrometru scyntylacyjnego decydują:

- energia wytworzonego w scyntylatorze błysku (jej miarą może być liczba powstałych fotonów luminescencyjnych) – E_S ;
- współczynnik charakteryzujący wydajność konwersji foton – elektron katody fotopowielacza – K_f ;
- wzmocnienie strumienia elektronów w powielaczu W_p oraz wzmocnienie W_w , co możemy zapisać wzorem:

$$U \cong \text{const} \cdot E_S \cdot K_f \cdot W_p \cdot W_w. \quad (1)$$

Znak przybliżonej równości odzwierciedla fakt, że występujące tu procesy (jak np. konwersja foton – elektron) mają charakter statystyczny i odnośne współczynniki odzwierciedlają średnie efekty. We wzorze (1) trzy końcowe parametry można przyjąć za niezależne od czynnika wywołującego błąsk, wobec czego:

$$U = A \cdot E_S \quad (2)$$

gdzie A jest pewną stałą aparaturową.

Energia błysku E_S jest z dobrym przybliżeniem proporcjonalna do energii ΔE straconej przez cząstkę jonizującą w materiale scyntylatora; gdy cząstka taka, np. elektron, zostanie pochłonięta w scyntylatorze będzie to energia, jaką miała cząstka wnikając do niego. Ostatecznie więc mamy:

$$U = A \cdot \Delta E \quad (3)$$

gdzie A jest stałą aparaturową. Można ją wyznaczyć z pomiaru amplitudy impulsu przy znanej wartości ΔE (najlepiej to zrobić powodując pochłanianie cząstki o znanej energii E_{cz} w scyntylatorze; wtedy $\Delta E = E_{cz}$).

Fotony γ przechodząc przez substancję mogą niekiedy przenikać przez stosunkowo grube jej warstwy bez żadnego oddziaływania; w przypadku scyntylatora oznacza to możliwość przeniknięcia przezeń fotonu γ bez wywołania błysku czyli scyntylacji. Istnieje jednak skończone prawdopodobieństwo, przy dużym scyntylatorze nawet duże, że wystąpi jeden z trzech procesów: zjawisko fotoelektryczne, rozproszenie comptonowskie i tworzenie par e^+e^- . Wtedy nadal będzie obowiązywał wzór (3), ale przez ΔE należy rozumieć sumaryczną energię straconą przez cząstki naładowane (elektry, pozytony) powstałe w scyntylatorze w wyniku oddziaływania pierwotnego fotonu γ (i ewentualnie jego pochodnych) z materiałem scyntylatora. Dla uproszczenia będziemy przyjmować, że powstałe w scyntylatorze elektrony i pozytony są w nim pochłaniane.

Aby w wyniku wniknięcia fotonu γ do scyntylatora pojawił się w nim błysk, musi zajść jedno z wyżej wymienionych trzech zjawisk. Możliwość wywołania przez foton γ każdego z tych zjawisk może być scharakteryzowana odpowiednim liniowym współczynnikiem absorpcji; μ_f dla fotoefektu, μ_c dla efektu Comptona i μ_p dla zjawiska tworzenia par. jeżeli dobrze skolimowana wiązka fotonów γ (o zadanej energii E_γ ; współczynniki μ_i zależą od niej) jest skierowana prostopadle do powierzchni scyntylatora, to całkowita wydajność scyntylatora wynika ze wzoru:

$$\epsilon_S = (1 - e^{-d\mu}) \quad (4)$$

gdzie d jest grubością scyntylatora, a:

$$\mu(E_\gamma) = \mu_f(E_\gamma) + \mu_c(E_\gamma) + \mu_p(E_\gamma) \quad (5)$$

Względny udział poszczególnych procesów w tej wydajności wynosi odpowiednio:

$$\epsilon'_f = \frac{\mu_f}{\mu} \quad \text{dla fotoefektu} \quad (6a)$$

$$\epsilon'_c = \frac{\mu_c}{\mu} \quad \text{dla efektu Comptona} \quad (6b)$$

$$\epsilon'_p = \frac{\mu_p}{\mu} \quad \text{dla tworzenia par.} \quad (6c)$$

Rozważmy kolejno co dzieje się w scyntylatorze przy zajściu każdego z tych procesów.

W przypadku fotoefektu energia fotonu zostaje przetworzona w energię kinetyczną elektronu i promieniowania rentgenowskiego wzbudzonego atomu. Praktycznie można przyjąć, że ΔE we wzorze (3) jest równe wtedy E_γ ; odnośne amplitudy U (dla wielu takich procesów) oscylują w okolicy $U = A \cdot E_\gamma$.

W przypadku rozproszenia comptonowskiego energia pierwotnego fotonu E_γ jest dzielona między kwant rozproszony (E'_γ) i elektron odrzutu (E_c), przy czym energia elektronu może się zmieniać od 0 do:

$$E_{c\max} = E_\gamma \left(1 - \left(\frac{\alpha}{1 + \alpha} \right) \right) = \frac{E_\gamma \alpha}{1 + \alpha} \quad (7)$$

gdzie

$$\alpha = \frac{2E_\gamma}{m_e c^2} \quad (8)$$

jest stosunkiem energii fotonu γ do energii spoczynkowej elektronu, a więc w tym przypadku mamy:

$$0 < \Delta E < E_{c\max}. \quad (9)$$

Jeżeli rozproszony foton zostanie również pochłonięty w scyntylatorze, to wielkość ΔE jest taka sama jak dla fotoefektu wywołanego fotonem pierwotnym.

Tworzenie par e^+e^- jest możliwe dopiero wtedy gdy energia fotonu γ przewyższa podwójną energię spoczynkową elektronu (1,022 MeV). Zrodzone w tym procesie elektron i pozyton są hamowane w scyntylatorze oddając mu energię kinetyczną, równą:

$$E_{p\min} = E_\gamma - 2m_e c^2 \quad (10)$$

Zatrzymany pozyton anihiluje z jednym z elektronów scyntylatora, przy czym następuje emisja dwu fotonów anihilacyjnych o energii 0,511 MeV każdy. Jeżeli oba te fotony opuszczają scyntylator to mamy:

$$\Delta E = E_{p1} = E_\gamma - 2m_e c^2 \quad (11)$$

Jeżeli jeden z tych fotonów zostanie pochłonięty w scyntylatorze (będzie to z pewnością fotoefekt), wtedy:

$$\Delta E = E_{p2} = E_{p1} + m_e c^2 = E_\gamma - m_e c^2 \quad (12)$$

Jeżeli oba fotony anihilacyjne zostaną pochłonięte to:

$$\Delta E = E_{p1} + 2m_e c^2 = E_\gamma \quad (13)$$

ma taką samą wartość jak dla fotoefektu.

Zatem widmo amplitud będące odpowiedzią spektrometru scyntylicyjnego (uściślijmy: prostego, jednocznikowego) jest bardzo skomplikowane i rozciąga się od $U=0$ do $U_{\max}$ bliskiego $U = A \cdot E_\gamma$. Schematycznie jest ono pokazane na rys. 2.

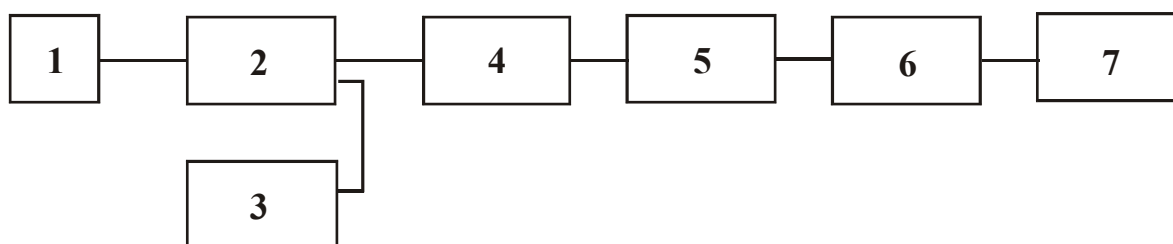
Do celów analizy energetycznej promieniowania γ najistotniejszym fragmentem widma amplitudowego z rys. 2 jest pik związany z zamianą całej pierwotnej energii fotonu γ w energię prowadzącą do powstania błysku. Jeżeli jest on wyraźnie oddzielony od pozostałej części widma (dostatecznie wąski) to możemy mówić o dobrej charakterystyce spektrometru w zakresie energii fotonów γ z obszaru bliskiego E_γ . Z położenia wierzchołka tego piku (potrzebna jest wcześniejsza kalibracja spektrometru – wyznaczenie stałej A występującej we wzorze (3)) można wnioskować o energii fotonów γ . Wnioskowanie to, a w szczególności rozdzielanie takich pików odnoszących się do dwu lub więcej populacji fotonów γ (o różnych energiach) docierających do scyntyлятора będzie tym lepsze, im piki będą węższe i im większe będzie pole pod powierzchniami (P_f) w stosunku do całego pola powierzchni pod wykresem widma (P_c). Szerokość piku na połowie jego wysokości ΔE_γ (wyrażona za pomocą wzoru (3)) w jednostkach energii a nie napięcia – oznacza bezwzględną energetyczną zdolność rozdzielczą spektrometru dla danej energii E_γ , a wielkość:

$$V = \frac{\Delta E_\gamma}{E_\gamma} \quad (14)$$

nosi nazwę względnej zdolności rozdzielczej; często podaje się ją nie ułamkowo (np. 0,05) a procentowo (np. 5%).

III. Część doświadczalna

A. Schemat blokowy aparatury pomiarowej:

1. domek ołowiany ze źródłem promieniowania γ
2. sonda scyntylicyjna
3. zasilacz wysokiego napięcia
4. wzmacniacz liniowy
5. wielokanałowy analizator amplitudy
6. komputer
7. drukarka

Rys. 1. Schemat blokowy układu pomiarowego

B. Wykonanie ćwiczenia

1. Włączyć aparaturę i odczekać 30 minut na ustabilizowanie warunków pracy.
2. Włączyć układ kształtowania impulsów we wzmacniaczu liniowym.
3. Ustawić
  - czas kształtowania – $0,5\mu\text{s}$;
  - rodzaj impulsów – bipolarne;
  - wzmocnienie – 0,8
4. Po uzgodnieniu z prowadzącym zajęcia zakresu pomiarów, rozpocząć właściwe pomiary.

C. Analiza jakościowa widma amplitudowego

- a) zmierzyć widma amplitudowe dla uzgodnionych izotopów dobierając wzmocnienie i czas akwizycji tak, aby otrzymać czytelne widmo w postaci linii ciągłej, a nie pojedynczych pików;
- b) zapisać uzyskane widmo na dysku i wydrukowane dołączyć do sprawozdania;
- c) dokonać analizy jakościowej określając numery kanałów odpowiadające położeniu pików w widmie amplitudowym związanych z różnymi procesami oddziaływania kwantów γ w scyntylatorze (fotopik, krawędź comptonowska);
- d) obliczyć energię elektronów krawędzi comptonowskich i dla pików rozproszenia wstecznego korzystając z proporcji:

$$E = \frac{k_x \cdot E_1}{k_1} \quad (15)$$

gdzie: E_1 – energia pierwszego fotopiku odczytana z tablic;

k_1 – numer kanału, wartość odczytana z wykresu widma dla pierwszego fotopiku;

k_x – numer kanału, wartość odczytana z wykresu dla pozostałych wybranych pików z widma amplitudowego w punkcie (c);

- e) obliczyć udział poszczególnych zjawisk prowadzących do pochłonięcia kwantu γ jako stosunek odpowiednich pól powierzchni pod fotopikami do pola powierzchni pod ciągłym widmem comptonowskim;
- f) przeprowadzić interpretację otrzymanych wyników dla każdego izotopu oddzielnie oraz analizę porównawczą.

UWAGA: Do opracowania pomiarów wykorzystać załączniki:

1. Tabela nr 1 i nr 2;
2. Rys. 2.

IV. Literatura

1. K. Małuszyńska, M. Przytuła, „Laboratorium fizyki jądrowej” [PWN, Łódź 1969];
2. T. Hilczer, „Ćwiczenia z fizyki jądrowej” [UAM, Poznań 1975];
3. William J. Price, „Detekcja promieniowania jądrowego” [PWT, Warszawa 1960];
4. Sz. Szczeniowski, cz. VI, „Fizyka doświadczalna. Fizyka jądra i cząstek elementarnych” [PWN, Warszawa 1974];
5. A. Strzałkowski, „Wstęp do fizyki jądra atomowego” [PWN, Warszawa 1969];
6. I. Kaplan, „Fizyka jądrowa” [PWN, Warszawa 1957];
7. K. N. Muchin, „Doświadczalna fizyka jądrowa” t. 1 i 2 [Wydawnictwa Naukowo-Techniczne, Warszawa 1978];
8. J. M. Massalski, „Detekcja promieniowania jądrowego”, [PWN, Warszawa 1959];
9. G. E. Pustowałow, „Fizyka atomowa i jądrowa”, [PWN, Warszawa 1975];
10. J. Araminowicz, K. Małuszyńska i inni, „Laboratorium fizyki jądrowej” [PWN, Warszawa 1974];
11. H. Hart, E. Karstens, „Izotopy promieniotwórcze w zastosowaniu do pomiaru grubości” [PWT, Warszawa 1960];

Załączniki:

Tabela nr 1

Dane izotopów wykorzystywanych w ćwiczeniu:

Izotop	Okres półrozpadu $T_{1/2}$	Energia promieniowania γ [MeV]
^{60}Co	4,95 lat	1,173 1,333
^{137}Cs	33 lata	0,662
^{22}Na	2,6 lat	1,275
^{133}Ba	10 lat	0,057 0,082 0,30 0,357

Tabela nr 2

Energie kwantów γ (E_γ)_i odpowiadające im energie krawędzi comptonowskiego rozpraszania E_c oraz rozproszenia wstecznego E_w :

E_γ [keV]	E_c [keV]	E_w [keV]
300	162	138
511	341	170
662	478	184
1173	963	210
1275	1062	213
1333	1119	214

Rys. 2.

Schematyczne przedstawienie widma amplitud odpowiadającego naświetlaniu scyntylatora fotonami γ .